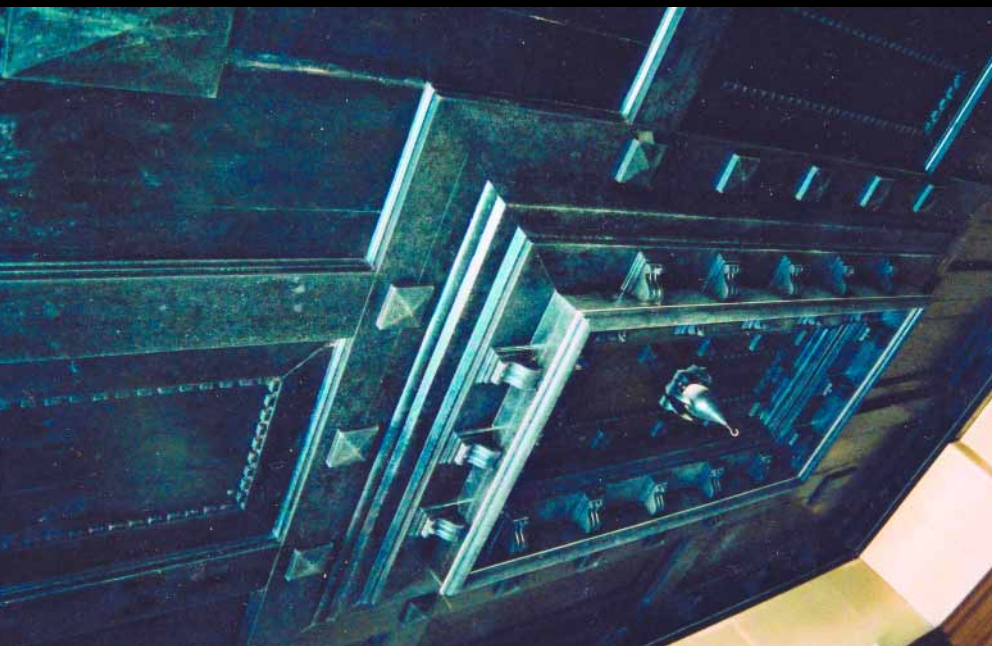

Lossi legendist, tamme teekonnast ja maali mõistatusest

ALAR LÄÄNELAID

Alatskivi lossi söögisaali kohal lasub süngmust kirstu meenutav raske lagi.

Alatskivi lossi söögisaali lage hoiab ülal lisatalastik – valged rõhttalad.

Tahan jutustada mõnest huvitavast juhtumist, millesse on aidanud selgust tuua dendrokronoloogia ehk eesti keeli aastarõngasdateerimine, mis uurib puude aastarõngaid, et neist teavet ammutada.

Teave, mida dendrokronoloogia pakub, on väga mitmelaadne – puude kasvamise kalendriaastatest kuni kliimamuutuste ja kas või näiteks maailhete tuvastamiseni. Vähe oluline pole ka asjaolu, et aastarõngad on olemas nii ehituspuidus kui puidust valmistatud esemetes. Neist mõlemast tulebki kohe juttu.

LOSSI LEGEND

Ida-Eestis üsna Peipsi vetevälja lähedal seisab pargipuude vahel kaunis Alatskivi loss. Selle lossi on mõisahärra Arved Georg von Nolcken lasknud ehitada oma väljavalitule, Josephine Caroline Elisele (sündinud von Loewenstern) aastail 1876–1885. Võinuks arvata, et Briti kuningliku suveresidentsi Balmorali taolises valges lossis veeres elu kui muretu lillepidu. Paraku tabasid lossielanikkegi oma probleemid ja traagilised elusündmused. Von Nolckenite esimene laps suri juba pisipoisina. Kolmas poeg Ghert Ludwig hukkus 21-aastase noormehena. See juhtus ühel 1901. aasta novembrikuisel jahilkäigul Saksamaal Mecklenburgis. Kuuldavasti olid perekonnas üles kerkinud pärandiprobleemid ja võimalikuks pärandiks polnud midagi väiksemat kui Alatskivi mõis koos lossiga. Jahilkäigul olevat tekkinud sõnelus Alatskivi mõisaomaniku poja ja tema elumehena tuntud lelle vahel. Kired lahvasid nõnda vihaselt, et tüli lahendas püssipauk. Õnnetu isa kurbus oli mõõtmatu ja

ALAR LÄÄNELAID

ALAR LÄÄNELAID

Alatskivi lossi söögisaali kohal lasub tänini must kirstukujuline laekaunistus. Rahvasuu kõneleb, et selle lae olevat parun von Nolcken lasknud teha oma kalli varalähkunud poja mälestuseks. Oli see tõesti nõnda või on omapärane lagi saanud sellise seletuse vaid rahvasuus?

Lossi põõningul asub söögisaali lae kohal kahekordne talastik. Praegu valgeks lubjatud talad on pandud põhitallastikule nii, et kannavad lae raskuse üle müüridele. Lisatalad moodustavad neli A-kujuliselt veidi tõstetud keskosaga talapaari. Nendele kinnituvad püsttalad. On selge, et lisatalastik on paigaldatud just raske lae kandmiseks. Kui rahvasuu räägib lae ehitamise kohta tõtt, peaks talastik olema ehitatud pärast noorhärja Gherti surma 1901. aastal.

Dendrokronoloogilised puurproovid said lossi teaduri-kuraatori Külli Musta näitamisel võetud lossi söögisaali lae lisatalastikust ja võrdluseks ka sama lae põhitallastikust. Dendrokronoloogiliseks dateerimiseks on teatavasti vaja nn referentskronoloogiaid ehk juba dateeritud aastarõngalaiuste ridu, millega kõrvutamisel leitakse uuritava aastarõngareala kalendriaastad. Aastarõngaridade võrdlemiseks on olemas mitmekümne kiriku ja muu hoone talade aastarõngalaiuste read üle Eesti. Nendega võrdlemisel selgusid Alatskivi talastike tegemiseks kasutatud puude langetamisaajad. Lossi söögisaali lae põhitallastiku männid on langetatud 1880. aasta kasvuperioodi järel. Lisatalastikuks kasutatud männipalgid on langetatud kaks aastat hiljem, 1882/83. aasta talvel. Kõnealune lisatalastik ehitati tõenäoliselt 1883. aastal, kohe, kui oli selgunud, et massiivne laekaunistus on põhitallastiku jaoks liiga raske. Väike Ghert Ludwig oli sel ajal alles 3-aastane.

Siiski jääb teoreetiline võimalus, et lisatalastik ehitati 1901. aasta järel lossi ehitamisajast üle jäänud puidust. Selle versiooni kasuks võib kõnelda tõik, et lisatalastiku talad on järgatud saega, samas olevad põhitallad aga kirvega – sellest tunnistavad talade otsapinnad. Teisalt tulid just Alatskivi lossi ehitamise perioodil Eestis saad laiemalt kasutusele. Kui eeldada, et lisatalastik on ehitatud värskest puidust, siis annavad talaotsad väga täpse info saagide jõudmisest Alatskivile: veel 1881. aastal tehti ehitustööd ainult kirvestega, 1883 olid ehitusmeestel lisaks kirvestele kasutada juba ka saed.

Nii jääb surnukirstu motiiv siiski ilmselt vaid ilusaks Alatskivi legendiks leinava isa kaotusvalust.

Hans van Esseni "Vaikelu homaariga". Maalitud kahest rõhtsast tammelaust koosnevale tahvile.

BALTI TAMM

Mitte ainult mõisnikud ei reisinud vanasti ühelt maalt teise. Juba sadu aastaid on toimunud elav ja mitmekesine kaubandus Euroopa linnade vahel. Kauplemise paremaks ja turvalisemaks korraldamiseks olid viimased ühinenud Hansa liitu. Hansalinnadel olid kujunenud oma olulised väljaveoartiklid, mida mujal sageli tuntigi väljaveosadama nime järgi. Sellisteks kaupadeks olid näiteks portvein, Damaskuse teras ja Riia ... – ei, mitte Riia palsam, vaid Riia puit! Balti mere sadamad Riia, Königsberg (Kaliningrad), kõige enam aga Gdansk (Danzig) olid Euroopas kuulsad metsamaterjali väljaveo poolest. Sadade kilomeetrite kaugusest sisemaa metsadest parvetati palgid jõgesid pidi Läänemere sadamatesse. Siin laaditi palgid ja plangud laevadele, mis purjetasid Lääne-Euroopa sadamalinnadesse. Baltikumist saabunud puit oli kvaliteetne ja kõrgelt hinnatud. Nii nimetatud Balti puitu – ka Balti tamme või Riia tamme – kasutati Lääne-Euroopas nii ehituses, mööbli valmistamiseks kui ka näiteks maalimisalusena.

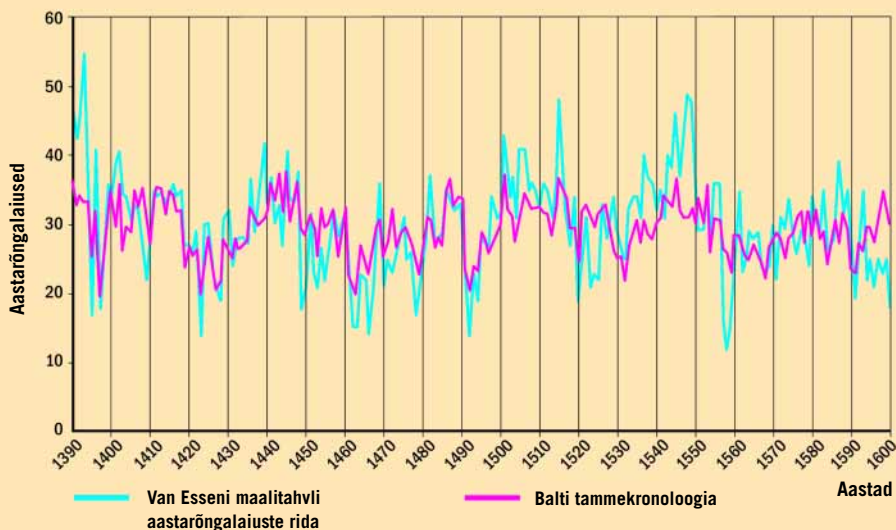
Alljärgnev lugu räägib ühe tamme tüve ja sellest tehtud laudtahvli imepärasest rännakust mööda Euroopat. Selle rännaku teist osa on aidanud välja selgitada kunstiteadlased, alusosale aga on heitnud valgust dendrokronoloogia.

Eesti Kunstimuuseumis säilitatakse paljude maalide hulgas üht tagasihoidlikku natüürmorti, mille signatuuriks

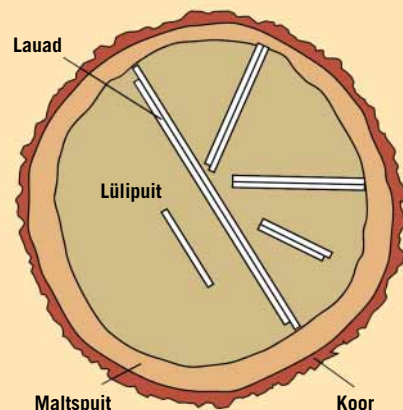
on läbipõimitud tähed E, H ja V. Maalil on kujutatud vaikelu mitmesugustest esemetest, mille seas silmatorkavam on suur punane merivähk – homaar. See maal sattus Kunstimuuseumi tallinlasest eraomaniku käest pärast Teist maailmasõda. Maali päritolust ei olnud kaua peaaegu midagi teada. Kunstiteadlaste aastatepikkuse uurimise tulemusena selgitati välja, et nimetähedega taga peitub Amsterdamis töötanud flaami maalikunstniku Hans van Esseni (sündinud 1587 või 1589, surnud 1642 või 1648) nimi. Maal oli kerkinud esile Hamburgis, kus selle kui Desportes'i töö omandas keegi Vene sõjaväelane 1814. aastal – seda näitab maalile kinnitatud nahast etikett venekeelse kirjaga "Desportes Hamburgis 1814". Maal toodi Venemaale ja kingiti kindral D. P. Rezvoyle. Viimane lisas selle oma maalikollektsiooni Marienhofi mõisas, mis paiknes Peterburi lähistel Jamburgi (alates 1922. aastast Kingissepp) kreisis. Marienhofi mõis oli Rezvoy perekonna valduses kuni 1912. aastani. Ilmselt nii kaua, ligi sada aastat, rippus mõisa maalikogu seinal ka Hamburgist toodud homaariga natüürmort. Eestisse sattus natüürmort arvatavasti pärast 1917. aasta Vene revolutsiooni. 1979. aastal tõi üks Tallinna elanik selle pildi Eesti Kunstimuuseumi ekspertiisi ning järgnenud uuringute kohaselt selgitatigi välja, et tegemist on haruldase ja vana flaami kunstiteosega.

Eesti Kunstimuuseumi restauraator

VAN ESSENI MAALITAHVLI AASTARÕNGALAIUSTE RIDA KOHAKUTI BALTI TAMMEKRONOLOOGIAGA

LAUADE LÕIKAMINE TAMMETÜVEST

Maalialusteks kasutatavate laudade paiknemine tammetüve ristlõikes: lauad püüti lõigata risti aastarõngastega raadiuse sihis, et vältida kõmmeldumist. Pehmem ja mädanemisaltim maltspuit eemaldati, tugevamat lülipuitu püüti säästa.

Alar Nurkse pöördus allakirjutanu poole palvega aidata seiklusrikka minevikuga maali dendrokronoloogiliselt dateerida. Kuigi Euroopas on maalitahvlite dendrokronoloogiline dateerimine tavapraktika, Eestis tol hetkel veel vastavat kogemust polnud. Otsustasime proovida. Siinkohal on viimane aeg märkida, et jutt ei käi mitte maali puidust raami aastarõngaste järgi dateerimisest, vaid maali tegemiseks kasutatud laudtahvli ehk paneeli dateerimisest. Nimelt on van Esseni natüürmort maalitud paneelile, mis koosneb kahest põõnaga ühendatud tammelaust. Dendrodateerimisega lootsime täpsustada maali valmimise aega ja vahest isegi tõestada, et tegemist ei ole võltsinguga.

Kõigepealt oli tarvis mõõta maalitahvli aastarõngaste laiused. Mullikilesse mähitud hinnalisest maalist paistis vaid üks serv, mille tumenenud puidus võis aimata aastarõngaste mustrit. Binokulaarmikroskoobi abil said aastarõngad siiski mõõdetud. Esimene katse kahe maalilaua aastarõngalaiuste ridu omavahel graafikutel sobitada ebaõnnestus: ülikitsaste aastarõngaste eristamisel oli ilmselt vigu tekkinud. Käesoleva artikli autoril tuli uuesti Tallinna sõita ja maalilauad veel kord üle mõõta. Ülemises lauas mõõtsime 199 aastarõngast, alumises 208 aastarõngast. Seekord mõõtmine õnnestus ja aastarõngalaiuste graafikud sobisid omavahel. Kahe laua keskmis-

tatud aastarõngarea pikkuseks tuli 211 aastat.

Järgmiseks mureks oli leida õiged võrdlusread ehk referentskronoloogiad tamme aastarõngastest, mis hõlmaksid maali valmimise arvatavat ajavahemikku. Natüürmort homaaria oli arvatavalt maalitud Amsterdams – kust võtta võrdluseks Madalmaade tamme-kronoloogiad? Meeldiva üllatusena osutus van Esseni maali aastarõngalaiuste rida väga sarnaseks ühe Suurbritannias Madalmaade maalitahvlite aastarõngalaiuste ridadest koostatud tamme-kronoloogiaga. Tammepuit, millest tehtud laudadele need tööd on maalitud, pärineb Balti sadamatest. Seda on tõestanud Briti, Saksa, Poola ja Läti dendrokronoloogide uuringud. Kõnealust tamme-kronoloogiat nimetataksegi seetõttu Balti tamme-kronoloogiaks nr 1. Van Esseni maali aastarõngalaiuste rea kokkulangevus Balti tamme-kronoloogiaga näitab, et ka selle maali aluspuit kuulub Balti tamme hulka ning on Amsterdamis saabunud mõnest Balti sadamast – Gdanskist, Königsbergist või Riist. Enne aga kohises see tamm kusagil Valgevene või Leedu sisemaal. Viimase väite puhul tugines tuntu Poola dendrokronoloogi Tomasz Wazny arvamusele, mille ta saatis mulle pärast Hans van Esseni maali aastarõngarea võrdlemist oma referentskronoloogiatega. Tomasz Wazny arvates pärineb tamm tõenäoliselt kusagilt Poolast

ida või kirde pool paiknevalt alalt. Tamme Eesti-päritolu oleks ehk siiski liiga julge arvata, sest põhiline mass Balti tamme eksporditi lõunapoolsemate sadamate kaudu ja Eesti puitu oleks sinna olnud tülikas transportida. Niisiis on Balti tamm üle kolme ja poole sajandi hiljem naasnud Baltikumi.

Aga ons van Esseni natüürmort üldse ehtne? Hinnalisi maale on ju ka usinalt võltsitud. Aastarõngaridade kõrvutamine näitas, et maalipaneelis on säilinud kõige hilisemana 1600. aasta suvel kasvanud aastarõngas. See aga ei tähenda isegi veel paneelilaudade tegemiseks kasutatud tamme langetamise aastat. See on vaid kõige viimase säilinud aastarõnga kasvamise aasta. Kõmmeldumise vältimiseks lõigati lauad enamasti tüve radiaalsihis. Aastarõngauurijate rõõmuks on sellistes laudades ka aastarõngaste arv kõige suurem.

Tammetüve pindmist, koorealust heledamat puitu nimetatakse maltspuiduks, sisemist, värvuselt tumedamat puitu lülipuiduks. On selge, et maalimiseks valmistatud paneelil ei tohtinud olla serval kooreribakestki. Ka pehmem ning mädanemisele ja puidukahjuritele altim maltspuit tahuti laudadelt maha ning maalipaneelid valmistati ainult tumedamast, paremini säilivast lülipuidust. Kerkib küsimus, kui palju aastarõngaid on laudadelt maha tahutud? Seda ei saa me päris täpselt iialgi teada.

TAMMEPUIDU TEEKOND

Tammepuidu enam kui kolme ja poole sajandi pikkune teekond Põhja-Euroopas: tamm langetatud arvatavasti Valgevene või Leedu metsades, parvetatud sadamalinna (võib-olla Gdanskisse), laevaga veetud Amsterdam, seal töödeldud ja maalitud; sattunud Hamburgi, sealt Venemaale Jamburgi (Kingsisepa) lähiste, hiljem Tallinna.

Õnneks leidub pidepunkte, mis aitavad kadumaläinud aastarõngaste arvu ligikaudseltki kindlaks teha. Võib arvata, et hinnalist puitu ei tohtinud raisata. Niisiis tuli maha tahuda ainult heledam maltspuit, kuna tumedam lülipuit pidi jääma alles. Maltspuidu aastarõngaste arvu on uuritud tänapäeval kasvavatel puudel. Selleks pole vaja isegi puud maha raiuda, piisab puutüvest võetud peenikesest puurproovist. Põhja-Poolas läbi viidud uuringust on selgunud, et 50 protsendil juhtudest jääb maltspuidu aastarõngaste arv vahemikku 13–19; keskmiselt oli uuritud tammedel 15 aastarõngast maltspuitu. Kuna meie maalilaudade tammepuit pärinebki ilmselt kusaigilt Lõuna-Baltikumist või Valgevenest, on nende arvude rakendamine täiesti asjakohane.

Liites viimase tammelausa mõõdetud aastarõnga aastale maltspuidu aastarõngaste arvu 13, saame aastaks 1613; 19 maltspuidu aastarõnga korral saame aastaks 1619. Kuid ka seda aastat ei saa pida tõenäoliseks maalimise aastaks. Eri-nevalt ehituspalkidest ei tohtinud maalilauseid valmistada toorest puidust. Toore maalialuse kuivamisel oleksid sellele maalitud pilti tekkinud inetud praod. Seepärast pidi maalialuste puitu hoolikalt valima ja kuivatama. Teada on, et 17. sajandil kuivatati maalialuste puitu tavaliselt 2–8 aastat. Ka kuivatamise aja peame maalialuse dateeringuga lisama:

$1613+2=1615$, $1619+8=1627$. Tõenäoliselt (50%) jääb Hans van Esseni “Vaikelu homa-riiga” maalimise aeg sellesse ajavahemikku. On siiski võimalik, et kasutatud tammetyves oli rohkem või vähem maltspuidu aastarõngaid. Sel juhul on maalimisaeg nimetatud ajavahemikust vastavalt mõned aastad hilisem või varasem.

Huvipakkuv on tõik, et van Esseni maale uurinud kunstiteadlane Mai Levin nimetab sarnase kompositsiooniga Hans van Esseni maali ühes Stockholmi erakogus. Tolle maali valmimisajaks peetakse 1620. aastaid. Kahe maali võrdlemisest järeldab Levin, et Tallinnas säilitatav natüürmort võib olla maalitud veidi hiljem kui Stockholmi oma, kuna on märgata teatud arengut. Seega kaldub Tallinna maali valmimise aeg arvatavasti perioodi 1615–1627 lõpupoole.

Kui vana oli Amsterdamis kunstnik Hans van Essen homaari maalimise ajal? Kahjuks on kuulsal kunstniku eludaatumid vaid oletamisi teada. Kui võtta van Esseni sünniaastaks 1589, siis oli kunstnik Tallinna natüürmordi valmistamise ajal – oletame, et 1623. aastal – 34-aastane. Küps maalikunstnik oma parima loomeaastais.

Seega – kõik klapib. Nii maalialuse aastarõngad ja valmistamistavad, maali kunstikriitiline analüüs kui kunstniku eluaastad on omavahel kooskõlas.

AUSAD TISLERID

Vahel pakub tahvelmaali puidu aastarõngaste uurimine tõelisi mõistatusi. Restaator Alar Nurksega mõtsime 17. sajandi flaami barokk-kunstniku, vaikelu žanri olulise arendaja Clara Peetersi väikesemõõtmelise maali servast aastarõngaste laiused. Clara Peeters on tuntud vaikelu-maalija, ent temagi elukäigust on tänapäeval teada üsna vähe. Sündinud on ta arvatavasti 1589. aastal Antwerpenis (ristitud 1594), kolinud Amsterdamis 1612 ja Haagi 1617, abielunud Antwerpenis 1639. Viimane teade temast pärineb aastast 1657, ühe allika järgi suri ta Antwerpenis 1659. Clara Peetersi varaseimad teadaolevad maalid on dateeritud aastatega 1607 ja 1608.

Eesti Kunstimuuseumis säilitatav Clara Peetersi “Vaikelu jahisaagiga” on maalitud kahele tagant põõnadega ühendatud tammelaual. Ühes tammelaual mõtsime 145 aastarõngast, teises 125. Erinevalt van Esseni maalist polnud saadud aastarõngaread omavahel sugugi sarnased. Mõlemad aastarõngalaiuste read õnnestus Balti tammekronoloogiate abil siiski kindlalt dateerida. Kuid, oh üllatust, ühe maalilaua dendrodateeringuks tuli aasta 1592, teisel aga 1443! Sama maalitahvli laudade mõnevõrra erinevad dateeringud on loomulikud, sest tiserid ei lugenud lauaserivadelt maltspuitu maha tahudes aastarõngaid. Ent antud juhul tuli dateeringute erinevuseks tervelt 149 aastat! Olin hämmingus. Kontrollisin mõlemad dateeringud veel kord üle. Kas tõesti kasutati selle maalipaneeli valmistamiseks laudu, millest üks pärines oma poolteist sajandit varem raiutud tammest? Nii kaua ei kuivata laudu isegi parimad tiseritöökojad. Või sokutati preili Clarale vanast praakpuidust valmistatud maalitahvel?

Mõistus lahenes, kui näitsin Clara Peetersi maalitahvli aastarõngalaiuste ridu kunstiteoste dendrokronoloogilise dateerimise tuntud spetsialistile professor Peter Kleinile Hamburgi Ülikoolis. Professor Klein heitis põgusa pilgu mu aastarõngalaiuste graafikutele ja ütles lühidalt: “Dateeringud on õiged, need laudad pärinevad ühest laiast lauast, mis on kaheks saetud.” Tõepoolest, kui panna mõlema laua aastarõngalaiuste graafikud ühele joonisele, siis ühe laua aastarõngaste rida lõpeb aastaga 1443 ning mõneaastase vahe järel algab teise laua aastarõngaste rida, mis ulatub 1592. aastani. Seletuse saab ka aastarõngaste erinev laius kahes lauas: varasema dateeringuga laud esindab sama tammepuu noorena puitu, mil aastarõngad laiad.

ALAR NURKSE

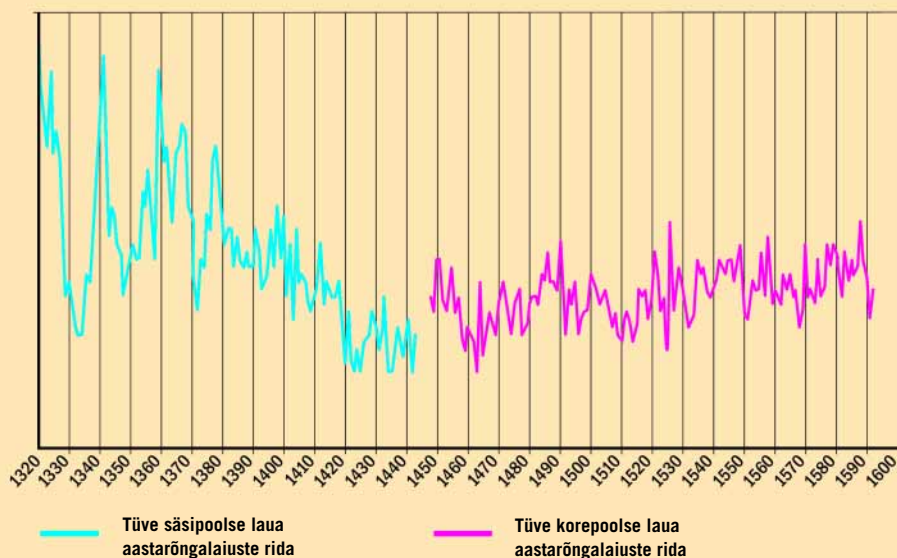

ALAR NURKSE

Clara Peetersi "Vaikelu jahisaagiga". Maalitud kahest rõhtsast tammelaust koosnevale tahvile.

Clara Peetersi "Vaikelu jahisaagiga" tagakülg. Näha on laia tammelausa kaheks lauaks saagimise joon.

CLARA PEETERSI MAALI TAMMELAUDADE AASTARÕNGASTE LAIUSED

Vasema graafiku laiad aastarõngad on iseloomulikud noorele puule. Kahe graafikujoone vahelt puudub neli aastarõngast, mis läksid saepuruna kaduma laia laua pooleks saagimisel. Kõige hilisema aastarõnga dendrodateering on AD 1592.

Millest aastarõngaridade nelja-aastane vahe? See on saetee laius. Neli aastarõngast tammest läks saepuruna kaduma. Naaberaastarõngaste keskmise laiuse järgi saab hinnata ka puuduvate aastarõngaste ligikaudse laiuse: kahe laua vahelt puudub umbes 3,2 mm paksune puidukiht. Selline saetee laius on täiesti usutav. Lai laud oli vaja kaheks saagida ja taas pöönadega ühendada, et vähendada maalitahvli võimalikku kaardumist.

Kui hinnata maltspuidu aastarõngaste arvu ning laudade kuivatamise aastaid eespool kirjeldatud viisil, saame järeldada, et Clara Peetersi "Vaikelu jahisaagiga" on maalitud tõenäoliselt ajavahemikus 1607–1619. Maalijatari enda vanus oli jahisaagiga vaikelu maalimise ajal vahemikus 18–30 eluaastat.

Lisaks teame nüüd, et maalialuste tiserid ei tüssanud kunstnikupreili Clarat ega müünud talle enam kui sada aastat kuivanud vana tammelauda. ■

LOE VEEL

P. Klein. Dendrochronological Analyses of Panel Paintings. – K. Dardes & A. Rothe (eds). The structural conservation of panel paintings: proc. of a symposium at the J. Paul Getty Museum, 24–28 April 1995. 1998; M. Levin. Hans van Esseni natüürmort Tallinnas. Tallinn, 1982; A. Läänelaid, A. Nurkse. Esimene Eestis dendrokronoloogiliselt dateeritud maal. Renovatum Anno 2002. Tallinn, 2002; Alatskivi loss ja park: kahe meistriklassi materjale. Koostanud N. Nutt. Tartu, 2003; T. Wazny. The origin, assortments and transport of Baltic timber. – C. Van de Velde etc. (eds), Constructing Wooden Images. VUB Brussels University Press, 2005; M. Zunde. Wood export from medieval Riga and possibilities for dendrochronological dating. – V. Stravinskiene, R. Juknys (eds). Proc. of the International Conference Dendrochronology and environmental trends, 17–21 June, 1998. Kaunas, 1998; Biography of Clara Peeters, <http://www.wga.hu/frames-e.html?bio/p/peeters/biograph.html>.

AUTORIST

ALAR LÄÄNELAID (1951) on Tartu Ülikooli geograafia instituudi loodusgeograafia ja maastiku-ökoloogia õppetooli loodusgeograafia lektor, kaitsnud doktorikraadi geoloogias ja paleontoloogias.